

FÂRABÎ'NİN AHLÂK FELSEFESİ

GİRİŞ

Ahlak sözcüğü, Arapça “ha-le-ka” kökünden türeyen “hulk” mastarının cemîsi olup, Türkçede müfredinin yerine kullanılmakta ve yaratılış, tabiat, karakter, huy anlamlarına gelmektedir.

Bir terim olarak davranış düzenini ifade eden ahlak, insan hayatının zorunlu bir boyutu ve tamamlayıcı bir parçasıdır. Bir davranış düzeninin iyi veya kötü olmasından söz etmek anlamlı olduğuna göre; ahlaki “iyi ahlak” ve “kötü ahlak” şeklinde ifade etmek mümkündür. Ancak günlük dilde sıklıkla “kötü ahlak” yerine “ahlaksız” kelimesinin kullanımına rastlanmaktadır.

Ahlak, çoğu zaman “ahlak felsefesi” anlamına gelen “etik” kelimesi ile de karıştırılmaktadır. Halbûki ahlak, bir şahsın hayatında veya toplumda genel kabul görmüş davranış düzenini ifade ederken; etik/ahlak felsefesi, bir yandan ahlâkiliğin varlığını, diğer taraftan da ahlâki terim ve kavramlar ile ahlâki önermelerin anlamları ve birbirleri ile irtibatını, bunların nasıl temellendirildiğini ifade eder. Kısacası etik, ahlak üzerinden konuşur, sorgular, tartışır, düşünür ve yargılar. Ahlak yöresel iken; etik evrensel kabul gören kuralları ifade etmektedir.¹

Genel olarak iki çeşit ahlak anlayışından söz etmek mümkündür:

1. Faziletlerin kazanılması ve faziletli olma olarak ahlak,
2. Kurallı yaşam ve kurallara uygun davranma olarak ahlak.

Bu kısımlar İslam toplumundaki ahlak anlayışı bağlamında ele alındığında; birinci kısım, sûfilerin “zühd” adındaki yaşam tarzlarında amelî olarak dile gelmiş, daha sonra da “felsefî ahlak” içerisinde teorik bir şekilde temellendirilmiştir. İkinci kısım ise; muhaddisler, fukahâ ve kelamcıların ilgi alanına girmiş, muhaddisler tarafından ayet ve hadisleri kullanılarak dînî hayatın kuralları dile getirilirken; ahlak, fukahâ ve kelamcılar tarafından fıkıh usulü ve akâid kitaplarında teorik olarak ele alınmıştır.

Ahlak teorisi, ahlakın temel kavramlarını, ilkelerini ve kurallarını temellendiren düzenli ve tutarlı açıklamalardır ki; İslâmî ahlak teorilerini iki gruba ayırmak mümkündür:

1. Kuralcı ahlak teorileri
2. Karakterci ahlak teorileri

Kuralcı ahlak teorileri, ahlâkî davranışları emir ve yasaklar veya iyi ve kötü fiillerin tasviri şeklinde ifade eder. Örneğin; “Yardım etmek iyidir” ve “Zarar vermek kötüdür.” şeklinde kurallar dile getirir. İkinci kısım ise -daha çok- filozofların kabul ettiği ahlak tarifini içerir: “Ahlak, insan nefsinden düşünüp taşınmaya gerek kalmaksızın, bir takım fiillerin ortaya çıkmasını sağlayan melekedir.” Yani bu teoriye göre; kişide gerçek bir ahlâkın varlığından söz etmek, onun ahlâkî fiilleri tek sefere mahsus olarak değil, bir meleke olarak kendinde bulundurmasıyla ve yaşam tarzı olarak benimsemesiyle mümkün olur.

¹ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Etik>

Bu yazıda İslam felsefesinin kurucu filozofu sayılan ve bu felsefenin ana eğilimlerini belirleyen Fârâbî'nin ahlak felsefesi ele alınacaktır. Ancak onun ahlak felsefesi anlatılmadan evvel, hayatı ve eserlerinden kısaca bahsetmek ve -ahlak ilminin onun felsefesindeki yerini görmek adına- onun ilimler sınıflandırmasına değinmek yerinde olacaktır.

1. FÂRÂBÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarkhan b. Uzluğ b. Turhan el-Fârâbî et-Türkî² bu günkü Kazakistan sınırları içerisinde bulunan Fârâb şehrinin Vesîç kasabasında yaklaşık olarak h.258/m.871-72 tarihinde, Sâ mânî sarayında vazifeli olan bir kumandanın oğlu olarak dünyaya gelmiştir.³

İleri gelen bir aileye mensup olan Farabî, tahsilinin temelini dil bilimleri ve dînî eğitim ile atarak; fıkıh, tefsir ve hadis ilimleri öğrenmiştir.⁴ Küçük yaşta ilim tahsili için Bağdat'a giden Farabî, orada devrin ünlü dil bilimcilerinden biri olan Ebû Bekr İbnü's-Serrâc'dan Arap grameri tahsil etmiş, sonra Harran'a giderek Yuhanna İbn Haylân'dan Aristo mantığını öğrenmiştir. Harran'dan sonra tekrar Bağdat'a dönen Fârâbî'nin burada metafizik, mûsikî ve matematik gibi diğer felsefî ilimlerin eğitimini aldığı bilinmektedir.⁵

İleriki yıllarda Bağdat'ta ortaya çıkan siyâsî kargaşalar sebebiyle Suriye bölgesine göç eden Fârâbî, Halep'te Hemadânî Emîri Seyfu'd-Devle ile iyi ilişkiler kurarak onun himayesine girmiş⁶ ve Şam'ın fethedilmesiyle Şam sarayındaki yerini almıştır. Hayatının bir döneminde Mısır'a seyahat ettiği fakat burada çok kalmayıp Şam'a döndüğü bilinmektedir. Fârâbî, 80 yaşını aşkın olarak h.339/m.950 senesinde Şam'da rahmet-i Rahmân'a kavuşmuştur.⁷

Dil bilgisi, felsefe, mûsikî, matematik, astronomi ve zamanın diğer ilimlerini tahsil eden Fârâbî, bu ilimlerdeki yetkinliği sebebiyle İslâm dünyasında "Muallim-ü Sâni" (İkinci Öğretmen) -ki ilki Aristodur- , Latin dünyasında aynı manaya gelen "Magister Secundus" lakabına layık görülmüştür. Anadili olan Türkçeden başka Arapça ve Farsça, kısmen de Yunanca bildiği zannedilmektedir.⁸

Fârâbî, mantık, müzik, siyaset, ahlak, tıp, matematik gibi pek çok alanda eserler kaleme almıştır. Bu eserlerden bazılarının ismi şu şekilde zikredilebilir:

1. İhsâ ul-Ulûm
2. Kitâbu'l-Ahlak
3. Kitâbu'l-Cedel
4. Uyûnü'l Masâ'il
5. Risâle fi Me'ani'l-Akl
6. Risâle fi'l-Huruf

²Semiha Duran, "Fârâbî ve Onun Ahlak Anlayışı", www.egitirim.gen.tr/site/arsiv/57-23/78-farabi-ahlak-anlayisi.html

³ Mehmet Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, (Ankara:Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2014), s.173.

⁴ www.egitirim.gen.tr/site/arsiv/57-23/78-farabi-ahlak-anlayisi.html

⁵ Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, s.173-174.

⁶ Yaşar Aydın, "Fârâbî ve Bağdat Meşşâi Okulu", *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler içinde*, ed. M. Cüneyt Kaya, (İstanbul:İsam Yay., 2013), s.146.

⁷ Aydın, "Fârâbî ve Bağdat Meşşâi Okulu",s.147.

⁸ Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, s.174.

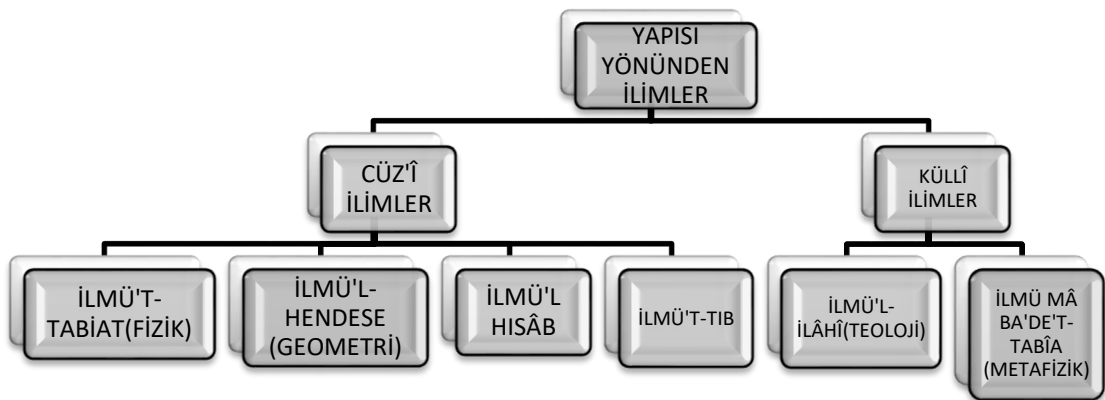
7. Es-Siyâsetü'l Medeniyye
8. Risâle Tahsîlü's-Sa'âde
9. El-Medînetü'l-Fâzıla
10. Makâle fi'l-Halâ
11. Et-Ta'likât
12. Risâle fi Mâhiyeti'n-Nefs
13. Kitâbu'l-Mîsikâ el-Kebîr
14. Risâle fi'l-Hikme
15. Kitâbu't-Tenbih alâ Sebîlü's-Sa'ade
16. Füsûlü'n Müntezea
17. Kitâbu'l Mille⁹

Fârâbî'nin en özgün çalışmaları, onun ahlak ve siyaset felsefelerini içeren metinleridir. O, mutluluk, erdem, toplum hayatı, siyaset ve din meselelerini aynı potada eritmiş, ahlak felsefesini toplumsal bir zeminde ele almış, siyaset felsefesi ile ahlak felsefesi arasında kopmayan bir bağ kurmuştur.

2.FÂRÂBÎ'NİN İLİMLER SINIFLANDIRMASI

Farabi ilimleri yapısı, gayesi, konu ve elde ediliş şekilleri bakımından sınıflara ayırmaktadır. O, ilimleri gayeleri bakımından sınıflandırırken Aristo'nun sınıflandırmasına sadık kalarak, ilimleri **nazarî** ve **amelî** olmak üzere iki şekilde kategorize etmiştir. Farabi'ye göre nazarî ilimler; felsefe veya hikmet olarak adlandırılan ve insana amel gerektirmeyip yalnızca eşyanın bilgisini kazandıran ilimlerdir. Amelî ilimler ise; insana varlıkların amel gerektiren bilgisini verip, bunlardan güzel olanları yapabilme kudretini kazandıran ahlâk ve sanatlardır. Nazarî ve amelî ilimler kendi aralarında da sınıflara ayrılırlar.¹⁰ Aşağıdaki tabloda bu sınıflandırma gösterilmiştir:

Tablo 1

Farabî, ilimleri yapısı yönünden sınıflandırırken de iki kısma ayırmaktadır: İlki **cüz'î** ilimlerdir ki bunlar tikel varlıkları ve onların anlamlarını konu edinirler. Bu ilimlerde tikel

⁹ Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, s.175.

¹⁰ Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, s.120.

varlıkların özel arazları ele alınarak nazari şekilce incelenir. İkincisi **külli** ilimlerdir ki bunlar tümel kavramların yapısını, konularını ve prensiplerini konu edinirler. Bu sınıflandırma Farabi'ye özgü bir sınıflandırmadır¹¹ ve bunlar da kendi aralarında kısımlara ayrılır:

Tablo 2

Farabi'nin kendine özgü üçüncü bir sınıflandırması daha vardır ki; bu sınıflandırma İhsâu'l Ulûm adlı eserinin konusunu teşkil eder. Bu eser, ortaçağ boyunca alanında yazılan en önemli eser olup; birçok Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi bilim adamına kaynaklık etmiştir. Onun bu eserdeki konu ve elde edilmiş yönünden ilimler tasnifi, aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:¹²

Tablo 3

KONU VE ELDE EDİLİŞ YÖNÜNDEN İLİMLER
A.GRAMER VE LİNGÜİSTİK İLİMLERİ
1.MÜFRET KELİMELER İLMİ
2.MÜREKKEB KELİMELER İLMİ
3.MÜFRET KELİMELERİN KAİDELERİNİN İLMİ
4.MÜREKKEB KELİMELERİN KAİDELERİNİN İLMİ
5.DOĞRU YAZI YAZMA İLMİ
6.DOĞRU OKUMA İLMİ
7.DOĞRU ŞİİR OKUMA KANUNLARI
B.MANTIK İLMİ(LOJİSTİK)
1.MAKÛLÂT(KATEGORİLER)
2.İBARE(HERMÖNETİK)
3.KIYAS(BİRİNCİ ANALİTİKLER)
4.BURHAN(İKİNCİ ANALİTİKLER)
5.CEDEL(TOPİKA)
6.MUGÂLATA(SOFİSTİKA)

¹¹ Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, s.120.

¹² Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, s.121-122.

7.HİTÂBET(RETORİKA)
8.ŞİİR(POETİKA)
C.İLMU'T-TEÂLİM(RİYÂZİYYÂT)
1.ARİTMATİK
2.GEOMETRİ
3.OPTİK
4.ASTRONOMİ
5.MÛSİKÎ
6.MAKANİK
7.TEKNİK
D.İLMU'T-TABİİ(FİZİK)
1.TABİİ CİSİMLER
2.ATMOSFER VE JEOLJİ
3.METEOROLOJİ
4.MİNEROLOJİ
5.KİMYA
6.ZOOLOJİ, BOTANİK VE PSİKOLOJİ
E.İLMU'L-İLÂHÎ(METAFİZİK VE TEOLOJİ)
1.ONTOLOJİ
2.TEODİSE
3.PEYGAMBERLİK, MELEKLER VE AHİRET İLİMLERİ
F.İLMU'L-MEDENÎ, İLMU'L FIKİH, İLMU'L-İSLÂMÎ
1.MEDENÎ İLİMLER: 1.1.SİYASET VE EKONOMİ 1.2.AHLAK
2.FIKİH İLMİ: 2.1. USÛL-Ü FIKİH 2.2.FIKİH VE FÜRÛ' FIKİH
3.İSLÂMÎ İLİMLER

Bu yazıda Farabi'nin ahlak felsefesi ele alınacağından dolayı onun ilimler tasnifinde ahlakı nereye koyduğu bizim için önemlidir. Ahlak ilmi, varlığın kendini gerçekleştirme çabasını, insanların birbirleri ve nesnelere ile olan ilişkilerini ve toplumsal düzeni konu alan bir ilim olduğundan dolayı “insan bilimleri” arasında yer almaktadır. Ancak Farabi, ilimleri doğa ve insan bilimleri şeklinde ayırma tabi tutmaksızın ahlak ilmini “medenî ilimler” sınıfına dâhil etmiştir. Medenî ilimler, doğal ihtiyaçların zorlaması ile bir şehir kuran insanların iradeli olarak yaptıkları hareketleri ve ahlaklarını, bir de siyasete dair hususları araştıran ve inceleyen ilimlerdir.¹³ Dolayısıyla onun ilimler tasnifinde ahlâk ve siyaset arasında yakın bir ilişki söz konusudur.

3.FÂRÂBÎ'NİN AHLÂK FELSEFESİ

İslam felsefesinde ahlâk alanı, Farabi ile birlikte psikolojik temelden hareketle epistemolojik ve toplumsal yönleriyle incelenmeye başlanmıştır.¹⁴ Farabi, davranış düzeni demek olan ahlakı, zorunlu olarak sosyal varlık olan insanların oluşturmuş oldukları

¹³Hülya Altunya, “Fârâbî, Bacon ve Dilthey’de İnsan Bilimleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (S.7, Isparta, 2000, s.176).

¹⁴Hasan Hüseyin Bircan, “Ahlak: Mutluluk ve Erdem”, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler* içinde, ed. M. Cüneyt Kaya, (İstanbul: İsam Yay., 2013), s.672.

toplumlar için vazgeçilmez bir mutluluk kaynağı olarak görmektedir. Ona göre insanın en yüce amacı mutluluğa erişmektir, toplum ise mutluluk için bir araçtır. Farabi'nin felsefesinde ahlâk ile siyaset iç içe kurgulanmıştır. Şimdi Farabi'de ahlakîliğin gayesi olan mutluluğa kısaca değindikten sonra onun ahlak felsefesi, psikolojik ve toplumsal boyutlarıyla ele alınacaktır.

3.1. AHLÂKÎLİĞİN GÂYESİ: MUTLULUK

Farabi'ye göre ahlaklı olmanın amacı mutluluğa erişebilmektir. Mutluluk en yüce gaye, ulaşılabilecek en son yetkinlik ve insanın ulaşabileceği en yüksek iyiliktir.¹⁵ Farabi'ye göre mutluluğun ötesinde insanın elde edebileceği daha büyük bir şey yoktur.¹⁶

Filozoflar “iyi”yi üç gruba ayırmaktadırlar: 1. Kendiliğinden iyi 2. Başka bir şey için yani vâsita olarak iyi 3. Hem vâsita hem de gaye olarak iyi. Mutluluk, üçüncü kısma dâhil olup zenginlik, dostluk ve sağlık gibi diğer bütün iyilikleri kapsadığından dolayı en yüksek iyilik; insanların kendisini aklî ve ahlakî açıdan yetiştirmesi ve etkinleştirmesi ile elde edilebileceğinden dolayı en yüksek yetkinliktir.

Farabi'ye göre bütün varlıklar, kendi türü içerisinde daima yetkinleşme çabası gösterirler. Örneğin; Bir tohum, doğal olarak ağaç olup meyve vermek ister, bir hayvan yavrusu doğal olarak büyüyerek evlat vermek ister. Aklî yetisi olduğundan dolayı tabiat varlıklarının en üstünü olan insan ise kendi türüne mahsus olan düşünce ve konuşma özelliklerini etkinleştirmeyi amaçlar. İnsan, düşünsel yetkinliğe ulaştığı müddetçe ahlakî yetkinlik kazanarak mutluluğu elde eder. Bu yetkinleşme ancak eğitimle, eğitim ise erdemli bir toplumda yaşamak ile mümkün olur.

Her insan, doğal olarak iyi kabul ettiği şeyleri istemekte, ona yönelmekte ve onları elde ederek yetkinleşmeye çalışmaktadır. Buna göre her insanî davranış -kötü bile olsa- iyiyi amaçlamaktadır. Örneğin; Bir hırsız, yaptığı hırsızlık fiilinde kendisi için bir menfaat gördüğünden dolayı bu fiili işlemektedir. İntihar eylemi haddi zatında ahlakî bir davranış olmasa da; intihar eden kişi, bu dünyada çektiği acılardan kurtulacağına inandığından dolayı bunda kendisi için bir iyilik görmesi sebebiyle bu eylemi yapar. İnsanın yaptığı her şey, bir bakıma en yüksek iyi olan mutluluğu elde edebilmek içindir.

3.2. AHLÂKÎLİĞİN PSİKOLOJİK BOYUTU: AKIL VE NEFİS

Farabi, milletlerin ve devletlerin kendileri ile bu hayatta dünya mutluluğunu, âhirette ise en yüksek mutluluğu elde ettikleri şeyleri dört kısma ayırmaktadır: 1.Nazarî Erdemler 2.Fikrî Erdemler 3.Ahlakî Erdemler 4.Amelî Erdemler.

Nazarî erdemler, yalnızca varlıkların ve onların içeriklerinin akıl tarafından kavranmasını sağlayan ilimlerdir. Bu ilimlerin bir kısmı zihinde nereden geldiği bilinmeyen ve baştan beri var olan aksiyomlardır; bir kısmı ise araştırma, çıkarsama, öğrenme ve öğretme

¹⁵ Ebû Nasr El-Fârâbî, *Kitâbu 'l-Tenbih ala Sebîli's-Saâde*, thk. Jafar El-Yasin, (Beyrut: Dar al-Manahel,1985), s.47, aktaran; Atilla Arkan, “Fârâbî'nin Gözüyle Ahlak-Siyaset İlişkilerinin Analizi”, 2. *Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu*, (Sakarya: 2005,s.388).

¹⁶ Ebû Nasr El-Fârâbî, *Kitâbu Ârâi Ehli'l-Medîneti'l-Fâzıla*, nşr. Albert Nasrî Nâdir, (Beyrut: Dâru'l Meşrîk, 1986), s.106, aktaran; Bircan, “Ahlak: Mutluluk ve Erdem”, 672.

yoluyla elde edilen bilgilerdir.¹⁷ Akılda kendiliğinden var olan ve yanlışlanamayan bilgiler, metafiziğin konusunu teşkil ederken; araştırmaya dayalı bilgiler, ay altı âlemdeki varlıkların incelenmesini konu alan fizikî ve matematiksel bilgileri ifade etmektedir. **Amelî erdemler**, kendisi ile faydaları amaçlanan marangozluk ve demircilik gibi zanaatlarda ve sanatlarda oluşan yetkinliklerdir. Kendisiyle dış dünyadaki tikel varlık ve olaylara karşı insanın tavır alma ve davranışta bulunma süreçleri kastedilen **fikrî erdemler** ise; kavrama ve anlayışın ötesinde iradî fiilleri ifade eder.¹⁸ Beşerî varlık sahasını iradenin etkinliği içerisinde değerlendiren Farabi'ye göre, tanrısal adaletin kozmik yansımaları olan tabiattaki zorunlu düzen, **irade** ile son bularak yerini seçme hürriyetine bırakır. Kişi iyiye de kötüye de ideal anlamlar yükleyerek dilediğini tercih edebilir, bu ise ahlakîliğin ana dinamiğini teşkil eder.¹⁹

Ahlâk ve siyaset, bir yandan iradenin dâhil olduğu olayları kapsamlı bir şekilde araştırarak bilginin konusu yapar; diğer taraftan fiil ile ilişkilendirerek amelî bir disiplin haline dönüştürebilir.²⁰

Nazarî erdemleri “bilgi” ile açıklayan Farabi'ye göre insan; kendi türüne, içerisinde yaşadığı bir parça olduğu dünyaya ve bütün varlıkların birinci ve ikinci sebebine dair bir kavrayış yani felsefî bir yetkinlik kazanmadıkça bu erdemleri elde edemez. Bunu Farabi'nin şu sözlerinden çıkarmak mümkündür:

“Mutluluğa güzel şeyler bizde yerleşik hale geldiğinde ulaştığımız ve güzel şeyler de bizde ancak felsefe sanatı sayesinde yerleşik hale geldiğine göre, bundan, kendisi ile mutluluğa ulaşılan şeyin felsefe olduğu, zorunlu olarak ortaya çıkar. Felsefe ise bizde ancak temyiz yetkinliği ile oluşur.”²¹

Farabi'nin bu sözünde üç nokta dikkati çekmektedir: Ona göre gerçek mutluluk güzel şeylerin insanda yerleşik hale gelmesiyle elde edilebilir. İyiliklerin tesadüfi veya tek sefere mahsus olarak değil, bir meleke haline geldiği müddetçe ahlakîliğinden söz etmek mümkündür. Örneğin; Bir insana farkında olmadan yardım etmek -hakikatte ahlakî bir eylem olsa da- yardım eden kişiye ahlaklılık kazandırmaz. Eğer kişi yardımseverliği bir meleke haline getirdi ise onun yaptığı yardımlar ahlâkî bir hüviyet kazanır.

Burada dikkat çeken diğer bir nokta ise; mutluluğa eleştiren şeyin “felsefe” olduğunun vurgulanmasıdır. Farabi'ye göre mutluluk felsefenin, dolayısıyla da dinin nihâî gayesini oluşturur. Felsefe ile dinin amaçları bir olduğu gibi konuları da birdir. Her ikisi de varlıkların en son ilkelerini, varlıkların ilk sebebini, ilk ilkesi hakkındaki bilgiyi, insanın kendisi için var olduğu en son gayeyi belirler. Din, felsefenin kapsamında yer alır, yani felsefenin bir parçasını oluşturur. Çünkü dinde ispatsız olarak ele alınan bilgilerin ispatları felsefededir ve felsefe dinde bulunan tikellerin sebeplerini veren tümelleri içeren ilimdir.²²

Felsefî alanın toplumsallaştırılmasının en önemli aracı dindir ve din bir yönüyle eğitim ve öğretimdir. Farabi'ye göre kişi mutluluğa kavuşmak için bu mutluluğu elde etmiş erdemli bir şahsın -ki o peygamber veya filozoftur, aynı zamanda erdemli şehrin başkanıdır- eğitim ve öğretiminden geçmelidir. Farabi bu konuda şunları dile getirir:

¹⁷ Ebû Nasr El-Fârâbî, *Mutluluğun Kazanılması “Tahsilü's-Sa'âda”*, çev. Ahmet Arslan, (İstanbul: Divan Yay., 2013), s.53.

¹⁸ Arkan, “Fârâbî'nin Gözüyle Ahlak-Siyaset İlişkilerinin Analizi”, s.389.

¹⁹ Aydın, “Fârâbî ve Bağdat Meşşâî Okulu”, s.170.

²⁰ Arkan, “Fârâbî'nin Gözüyle Ahlak-Siyaset İlişkilerinin Analizi”, s.389.

²¹ Fârâbî, *Et-Tenbîh*, s.77, aktaran; Aydın, “Fârâbî ve Bağdat Meşşâî Okulu”, s.154.

²² Ebû Nasr El-Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille ve Nusûsu'n-Uhrâ*, nşr. Muhsin Mehdî, (Beyrut: Dâru'l-Meşrîk, 1986), aktaran; Aydın, “Fârâbî ve Bağdat Meşşâî Okulu”, s.173.

“Yüce mutluluğun elde edilmesi insan varlığının amacı olunca; insan, mutluluğun ne olduğunu bilmeye, onu amaç edinmeye ve göz önünde tutmaya ihtiyaç duyar. Ayrıca, mutluluğu elde etmek için yapması gereken şeyleri bilmesi ve onları yapması gerekir. İnsanların yaratılışça farklılıkları üzerine söylenenlerin ışığında, denilebilir ki, her insan, mutluluğun ne olduğunu ve bu konuda neler yapması gerektiğini kendi başına bilmez; onun, bu amaç için bir öğretmen (muallim) ve kılavuza (mürşid) ihtiyacı olur. Bazı insanların, klavuzlanmaya az ihtiyacı olduğu halde, bazılarının daha çok ihtiyacı vardır. Kaldı ki, bir insan, bu iki konuda yani mutluluk ve ona götüren fiilleri bilmede kendisine kılavuzluk edilmese de, dışarıdan bir dürtü ve itici güç olmaksızın kendisine öğretilen ve gösterilen şeyleri yapmayabilir.”²³

Farabi'nin vurgu yaptığı üçüncü nokta ise; felsefenin bizde “temyiz yetkinliği” ile oluşabileceğidir. Bu temiz yetkinliği yani ayırt etme gücü ancak aklın yetisi olabilir. Dolayısıyla felsefi yetkinlik, düşünsel bir yetkinliğinin varlığını zorunlu kılar. Farabi'ye göre insanın bütün başarıları düşünme yetisi ile ilgili olup; doğru ile yanlış, iyi ile kötü, yararlı ile zararlının bilgisi, ahlâk, estetik, sanat ve teknik ancak bu yetiyle mümkün olmaktadır.²⁴

İnsanda ortaya çıkan ilk ruhsal belirti **beslenmeye yetisi**, ikincisi ise **duyu yetisidir**. Duyularda oluşan algılar, zamanla silikleşmeye başlayınca yerini **tahayyül yetisine** bırakır. Bu yetinin birleştirme, araştırma ve taklit etme gibi özellikleri bulunmaktadır. Felsefe, bilim teknoloji, sanat ve ahlak gibi en yüksek etkinlikleri mümkün kılarak insan ruhunun en yüksek fonksiyonunu yerine getiren şey ise **düşünme yetisi** yani **akıldır**. Bu yetilerin hepsi **arzu etme** yetisi ile alakalı olduğundan dolayı, insanda her türlü bedensel ve ruhsal yönelimin **irâdî** bir boyutu da vardır.²⁵

Farabi'ye göre insan, iradesi ile eğitime tabi tutulduktan sonra bu yetilerini kullanır; bundan sonra da fiil halinde olan akıl (faal akıl), insanın kuvve halinde olan aklını harekete geçirerek gerçek bir düşünsel yetkinliğe ulaşmasını sağlar. Başka bir ifade ile faal akıl ile özdeşleştirilen Cebrail gelerek; kendisini felsefi alanda geliştiren filozofun taakkul yetisine, peygamberin ise muhayyilesine şimdiye ve geleceğe dair tikel bilgiler/vahiy bırakır, böylece o kişinin nefsinde ittisal gerçekleşmiş olur ve peygamber ya da filozofun nefsi, maddeden mufârat ederek (ayrılarak) en yüksek yetkinliğe erişir. Nefsin düşünen parçası yetkinleşerek bilfiil akıl haline dönüştüğünde, o insan, maddeden soyutlanmış olur. Maddeden tamamen soyutlanmış bir nefis, gerçek mutluluğu elde edebilir.²⁶

Farabi'nin, maddeden soyutlanarak gerçek bir düşünsel yetkinliğe erişme fikrini, parapsikolojideki “telepati” ve “prekognisyon” fikirleriyle ilişkilendirmek mümkündür. Telepati/uzaduyum, bireyler arasında, bilinen beş duyunun yardımı olmaksızın gerçekleşen bilgi aktarımıdır. Bir başka deyişle, parapsikolojide incelenen paranormal bir yetenek olup, bireyler arasında duyular-dışı algılama yoluyla düşünce, fikir, duyum veya imajların aktarılmasını sağlayan tesir irtibatıdır.²⁷ Prekognisyon ise meydana gelecek olayların önceden paranormal olarak algılanması demektir.²⁸ İttisal yetisi kendisinde mevcut olan peygamber ve filozof, maddeden soyutlandığı için bu iki özelliği doğal olarak elde etmiş olur.

²³ Ebû Nasr El-Fârâbî, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Siyâsetü'l-Mevcûdât*, çev. Mehmet Aydın, Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas, (İstanbul:Büyüyenay Yay., 2012), s.83-84.

²⁴ Aydın, “Fârâbî ve Bağdat Meşşâî Okulu”, s.164.

²⁵ Aydın, “Fârâbî ve Bağdat Meşşâî Okulu”, s.163.

²⁶ Ebû Nasr El- Fârâbî, *Fusûl al-Madanî: Aphorisms of The Statesman*, nşr. D. M. Dunlop, (Cambridge: Cambridge Universty Press, 1961), s.155, aktaran; Aydın, “Fârâbî ve Bağdat Meşşâî Okulu”, s. 160-161.

²⁷ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Telepati>

²⁸<https://tr.wikipedia.org/wiki/Prekognisyon>

Bütün insanların bu yetkinliğe ulaşması mümkün olmadığından dolayı, yukarıda anlatılan ittisali gerçekleştiren bir kimsenin liderliğindeki erdemli bir devlette yaşamak ve o lidere itaat ederek, koyduğu kurallara uymak insanları dünya ve ahiret mutluluğuna kavuşturacaktır.

3.3.AHLÂKÎLİĞİN TOPLUMSAL BOYUTU

Farabi'ye göre insanı devlet oluşturmaya sevk eden üç temel sebep vardır:

1. İnsan, temel ihtiyaçlarını temin edebilmek için türdeşleri ile işbirliği yapmak zorundadır.
2. Evrendeki her varlığın tabiatı gereği bir görevi ve sıra dizimi vardır. Her birinin ödevini gerçekleştirebilmesi için diğer varlıklarla işbirliği yapması zorunludur. Toplum halinde yaşama, evrendeki düzenin zorunlu kıldığı bir durumdur.
3. İnsan, en üstün ödevi ve teolojik gayesi olarak gerçek mutluluğa tek başına yaşamakla ulaşamayacak bir varlıktır.²⁹

Sayılan sebeplerden dolayı insanoğlu zorunlu olarak toplumsal bir varlıktır. Ancak bu toplum, erdemli bir toplum olduğu müddetçe bu beklentileri karşılayabilir.

3.3.1.ERDEMLİ ŞEHİR

Erdemli şehrin başkanı, ittisal yeteneğine sahip olarak yüce yetkinliğe erişmiş olan peygamber veya filozoftur. Farabi'ye göre erdemli şehrin başkanın şu on iki özelliği şahsında toplamış olması gerekmektedir:

1. Organları tam olmalı
2. İyi bir anlama yeteneğine sahip olmalı
3. Hafızası güçlü olmalı
4. Uyanık ve zeki olmalı
5. Öğrenmeyi ve öğretmeyi sevmeli ve öğretimin getirdiği zorluklara karşı sabırlı olmalı
6. Güzel bir ifade yeteneğine sahip olmalı
7. Şehvetine, yeme-içme ve cinsel arzularına düşkün olmamalı
8. Doğruluğu ve doğruları sevmeli, yalandan ve yalancından nefret etmeli
9. Onurlu ve cömert olmalı, her türlü bayağı şeyden kendisini uzak tutmalı
10. Altın ve gümüş gibi dünyevî şeyleri basit görmeli
11. Adaleti ve adil kimseleri sevmeli, insanlara adil davranmalı, haksızlık yapılması istendiğinde karşı koyabilmeli
12. Azimli ve kararlı olmalı, amaçlarına ulaşmak hususunda cesur olmalı.³⁰

Farabi, ilk başkan olması beklenen kişinin; yöneticiliğe dair doğal bir yatkınlığı olmakla birlikte, pratik ve teorik bütün ilimlerin yanında yöneticilik ile ilgili özel bir eğitime de tabi tutularak doğal yatkınlığını geliştirmesini şart koşturmaktadır:

²⁹Şenol Korkut, "Siyaset: Felsefe, Din ve Şehir", *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler* içinde, ed. M. Cüneyt Kaya, (İstanbul: İsam Yay., 2013), s.697-698.

³⁰Ebû Nasr El-Fârâbî, *Kitâbu Ârâi Ehli'l-Medîneti'l-Fâzıla*, thk. Yusuf Kerem, (Beyrut: 1982), *İdeal Devlet*, trc. Ahmet Arslan, (1997), aktaran; Arkan, "Fârâbî'nin Gözüyle Ahlak-Siyaset İlişkilerinin Analizi", s.391.

“Bu yaratılmışların hepsi, hangi amaçla var olmuşlarsa, ona göre iradeyle eğitime muhtaçtır. Onlar, yatkın oldukları şeylerle, bu şehirlerin en son veya en yakın yetkinliklerini almak üzere eğitilir. Herhangi bir iş konusunda öyle yüksek yaratılışlar vardır ki, bunlar, onların yatkın oldukları şeylerle eğitilmez ve ihmal edilirlerse, zamanla onların sahip oldukları yetenekler yok olur. Bazen de söz konusu işte kötü şeylerle eğitilirlerse bu durumda bayağı şeyler bulunup ortaya çıkarılmış olur.”³¹

Farabi ilk başkanı şu şekilde tarif eder:

“O imamdır, erdemli şehrin birinci başkanıdır, erdemli milletin hükümdarıdır ve ma'mur dünyanın tamamının hükümdarıdır.”³²

Bu sözüyle Farabi'nin evrensel bir dünya görüşünü benimsediği de ortaya çıkmaktadır.

Erdemli şehirde halk, filozof/peygamberin koyduğu dinin inançlarını benimseyip, amellerini yerine getirirler. Eğer bu dinin mensupları, birçok erdemli şehirden oluşan bir millet boyutuna ulaşırsa “erdemli ümmet”; eğer yeryüzündeki bütün insanlar bu dini benimserlerse “erdemli dünya devleti” ortaya çıkar.³³

Farabi'nin önerdiği yönetim şekilleri sırayla şunlardır:

1. Yukarıda sayılan 12 şartı taşıyan başkanın kurduğu devlet.
2. Melîk ve hakîmden oluşan ikili yönetim sistemi.
3. Sayılan sıfatların 4 ve 6 kişilik komisyonlara dağıtılarak oluşturulan sistem.
4. Sayılan sıfatlardan kimsede bulunmaması durumunda, geleneği sürdüren fakat yeni kanun koyma yetkisi bulunmayan bir başkanın yönetimi.³⁴

Erdemli şehir; gerçek mutluluk bilinci, ortak din, ortak bir amaç, inanç ve fiiller sayesinde halkın sevgi ve adalet temelindeki bir ahenk içerisinde yaşamış olduğu şehirdir.³⁵ Böyle bir şehrin en önemli özelliği halk arasındaki “uyum”dur. Farklılıklar ise kaosa yol açacağından dolayı erdemsizliği beraberinde getirir.

Erdemli şehrin mensupları, bu dünyada aklî ve ruhî mükemmelleşmeye eriştikleri için öldükten sonra gerçek mutluluğa kavuşacaklar; erdemsiz şehir ise bundan mahrum olacaktır.³⁶

3.3.2.ERDEMSİZ ŞEHİR

Farabi'ye göre erdemsiz şehirlerin ilk özellikleri; varlığın sürekli değişmesi ile bir kaos ortamının hakim olması ve daima zıt güçlerin birbirleriyle mücadele içerisinde bulunmasıdır. Böyle bir şehir halkı, varlığını devam ettirebilmenin şartının; başkaları ile mücadele ederek onları alt etme ve onlar üzerinde haksız bir hâkimiyet kurma olduğunu zannederler. Bu düşünce yapısında adalet, güçlünün güçsüzü bertaraf etmesiyle kurulan hâkimiyet ve yasalardır. Bunlara göre zulmün adil olmadığı görüşü, zayıf olan devletler tarafından ortaya atılan ve fizikî korku ve güçsüzlükten kaynaklanan bir düşüncedir.

Devletlerarası sözleşme fikri, erdemsiz devletlerin başka bir özelliğini yansıtır. Sözleşme, güç bakımından eşit olan iki devletten birinin diğerine üstünlük kuracağı zamana

³¹ Fârâbî, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, s.82.

³² Fârâbî, *Medîneti'l-Fâzıla*, s.127, aktaran; Aydın, “Fârâbî ve Bağdat Meşşâi Okulu”, s.171.

³³ Fârâbî, *Medîneti'l-Fâzıla*, s.117-118, aktaran; Korkut, “Siyaset: Felsefe, Din ve Şehir”, s.705.

³⁴ Fârâbî, *Medîneti'l-Fâzıla; Fusûl*, aktaran; ; Korkut, “Siyaset: Felsefe, Din ve Şehir”, s.706.

³⁵ Korkut, “Siyaset: Felsefe, Din ve Şehir”, s.706.

³⁶ Fârâbî, *Medîneti'l-Fâzıla*, aktaran; ; Korkut, “Siyaset: Felsefe, Din ve Şehir”, s.708-709.

kadar ertelenmiş geçici bir haldir. Üstünlük kuran ve yönetimi ele geçiren devlet, sözleşmeyi bozacak ve güç kullanarak diğer devleti hâkimiyeti altına almaya çalışacaktır.

Erdemsiz devletlerin bir diğer özelliği de metafizik unsurlara işaret ederek insanların inançlarını sömürmek ve yeryüzündeki ni'metleri ele geçirmektir. Bu, güç bakımından yetersiz olan ve mücadele edemeyen kimseler tarafından uydurulmuş, dinî unsurları siyasete alet ederek halkı kandıran ve kendisine itaat ettiren bir devlet yapılanmasıdır. Böyle bir durum erdemli toplumlarda ortaya çıkarsa bunlara fâsik veya delalete düşmüş toplumlar denilir.³⁷

Farabi'ye göre **câhil şehir(devlet)** halkı, gerçek mutluluğu tanıyamaz ve düşünemez. Bunlar kendisine öğretilse bile kabul etmeyerek dünyevî zevklerin peşinde koşarlar. **Fâsik şehir** ise, düşüncesi itibariyle faziletli şehirden ayırt edilemez; Allah'ı, yüce varlıkları ve faziletli şehrin bildiği her şeyi bilirler ama işleri cahil şehrin yaptığı işler gibidir. **Değişmiş şehir** daha önceden faziletli bir şehir olup, farklı fikirlerin etkisiyle değişerek başka türlü düşünen ve yaşanan hale gelmiş bir şehirdir. **Şaşkın şehir** dünya hayatından sonra saadet'e kavuşacaklarını sanan şaşırılmış halkın oluşturduğu bir şehirdir. Liderleri kendisine vahiy geldiğini ve kendisinin en doğru yolda olduğunu söyleyerek halkı aldatır ve dinî duyguları istismar eder.³⁸

Farabi, cahil şehir(devlet)lerin varlık ve siyasete dair bakışlarını irdeleyerek bu şehirleri 6 kısma ayırmaktadır:

1. **Zarûrî şehir:** Halkı yaşamak için gerekli olan yiyecek, içecek, ev ve kadından sadece yeterli miktarda alır ve bunları elde etmek için birbirlerine yardım ederler.
2. **Zenginlik (beddâle) şehri:** Halkının bütün işleri güçleri ve hayatlarının amacı servetlerini artırmaktır. Şehirdeki en zengin kişi bu şehrin başkanıdır.
3. **Bayağlık ve bedbahtlık şehri:** Halkı yemeyi, içmeyi, şehvet peşinde koşmayı sever; eğlence ve şakayı her şeyden üstün tutar. Mutluluğu dünya hayatına dair bir tür oyun ve eğlenceden ibaret sayar.
4. **Timokrasi (haysiyet/kerâme şehri):** Bu şehrin halkı, milletler arasında ünlü olmayı, itibar kazanmayı, övülmeyi, şan ve şöhret elde etmeyi severler. Yabancılar arasında büyük tanınmak ve hürmet görmek isterler. Bu şehirdeki ilişkiler bir tür şeref ve liyâkat alışverişine göre inşa edilir.
5. **Tiranlık (teğallüb) şehri:** Bütün zevkleri zafer ve üstünlükten ibarettir. Başkalarını ezmeye ve hiç ezilmemeye çalışırlar. Şehrin ana amacı; sahip olduğu güçlü askerî sınıf, askeri teçhizat ve egemenliklerini ortaya çıkaran zihnî güç vâsıtası ile içerde ve dışarıda zor kullanarak egemen olmak ve hakları olmayan nimetlere konmaktadır.
6. **Demokratik şehir:** Özgür yaşamayı amaçlar. Halkı sadece diledikleri gibi yaşar ve dilediklerini yaparlar. Halkın tek belli bir amacı yoktur ve her vatandaş en iyi olarak gördüğü şeyin peşinden koşmakta özgürdür. Yöneticiler ise bu özgürlük ve eşitliği korumak ile mükelleftir. Yönetilenler nasıl yönetilmek istiyorlarsa yöneticiler ona riayet ederler. Bu şehirde yöneten ve yönetilenler arasında hiçbir fark yoktur. Aşırı özgürlük bir süre sonra politik

³⁷ Bu bilgiler için bkz. Fârâbî, *Medîneti'l-Fâzıla*, aktaran; Korkut, "Siyaset: Felsefe, Din ve Şehir", s.709-710.

³⁸ Fârâbî, *Medîneti'l-Fâzıla*, aktaran; <https://tr.wikipedia.org/wiki/Farabi>

yoğlaşmayı beraberinde getirecek ve yönetici kademeleri para karşılığı ele geçirilebilecektir. Yine de bu durum yönetilenlerin onayı ile mümkün olacaktır. Demokrasinin bu türden cazip yapısı, birçok soy, şehir ve milletlere mensup olan insanların bu şehirlere göç etmesine, bu olgu ise şehrin nüfus ve sınırlarının genişlemesine sebep olacaktır. Bunun sonucunda evlilikler çeşitlenecek farklı yatkınlıkları olan ve son derece değişik eğitim ve yetişme şekillerine ait nesiller ortaya çıkacaktır. Akabinde şehirde yerliler ve yabancıların ayırt edilemeyeceği bir ortam oluşacaktır. Özgürlük ve eşitlik; filozof, hatip ve şair kimliklerini bulunduran erdemli insanların da yetişmesine mahal verecektir. Bu şehrin en güzel tarafı da budur. Fakat bu şehirde filozof sadece teorik bilgi ile yetinecekse saygı görecektir, amelî icraatların içerisinde bulunursa bazı yaptırımlarla karşılaşacaktır. Eğer filozof, başkan olursa mevcut durum tarafından mevkisi elinden alınacak ya da yönetimi sallantılı ve çekişmeli bir halde işlevsiz kalacak ve öldürülmekten kurtulamayacaktır.³⁹

Farabi'ye göre erdemli şehirlerin amacı metafizik alanda bir mutluluğa kavuşmak iken, erdemsiz şehirlerin gayesi servet, iktidar, şan ve şöret gibi şeylerin peşinde koşarak maddî/dünyevî mutluluğu elde etmektir.

SONUÇ

Toplumsal bir varlık olan insanın yetkinlik kazanabilmesi için bir devlet içerisinde yaşaması zorunludur. İnsan topluluklarının oluşturmuş oldukları devletin düzenli işleyişi ve erdemli yaşayışı, davranış düzeni demek olan ahlak ile son derece ilişkilidir. Bu yüzden Farabi'nin felsefesinde ahlak ile siyaset iç içe işlenmektedir.

Farabi'ye göre insanın en yüce gayesi olan mutluluk, en yüksek iyiliği ve yetkinliği ifade eder. Bu yetkinlik kişinin maddeden soyutlanarak ittisali gerçekleştirilmesi ile mümkün olur. İttisal, insanda kuvve halinde bulunan aklın, faal akıl tarafından harekete geçirilerek fiil haline dönüştürülmesi demektir. Bu ise ancak eğitim ile mümkün olur.

Eğitim, ittisale vesile olsa da bütün insanların bunu gerçekleştirilmesi konusunda yeterli değildir. Böyle bir durum ancak doğuştan bir takım üstün yeteneklere sahip olan ve muhayyile yetisi bulunan peygamber ile taakkul yetkisi bulunan filozofa mahsustur. Sıradan insanlar ise bu vasıflardaki bir kişinin yönetimi altında onların eğitimine tabi tutularak, kendilerine verilen görevleri yerine getirerek, bu erdemli yönetici tarafından konulan kurallara itaat ederek dünya ve ahiret mutluluğuna kavuşabilir. Erdemli olan bir devlet, dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmek için bir araçtır.

Erdemli devletin en önemli özelliği, halkın ortak amaçlar ve inançlar etrafında birleşerek, adalet ve sevgi içerisinde bir uyum sergilemesidir. Kaosun hâkim olduğu, güçlünün zayıfı ezmeyi mübâh gördüğü ya da yöneticilerin halkın dini duygularını sömürerek kitleler üzerine haksız hâkimiyet kurduğu şehirler ise erdemsiz şehirlerdir. Erdemli şehirlerin nihaî gayesi metafizik mutluluğa erişmek iken, erdemsiz şehirlerin tek amacı dünyevî zevk, eğlence ve üstünlük gibi şeyler ile geçici mutluluğu elde etmektir.

³⁹ Bu bilgiler için bkz. Fârâbî, *Medîneti'l-Fâzıla*, aktaran; Korkut, "Siyaset: Felsefe, Din ve Şehir", s.712-715; <https://tr.wikipedia.org/wiki/Farabi>

Farabi'nin önceki filozofların görüşlerinden etkilenecek içerisine özgün yorumlarını kattığı ahlak ve siyaset felsefesi, kendisinden sonraki filozofların bu konudaki görüşlerini şekillendirmesi açısından İslam felsefesinde son derece önemli bir yere sahiptir. Farabi, İslamdaki ilk filozof olmamasına rağmen, İslam felsefesinin kurucusu kabul edilen çok değerli bir bilim insanıdır.

BİBLİYOGRAFYA

Altunya, Hülya, “Fârâbî, Bacon ve Dilthey’de İnsan Bilimleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7, Isparta 2000, s. 171-176.

Arkan, Atilla, “Fârâbî’nin Gözüyle Ahlak-Siyaset İlişkilerinin Analizi”, *2. Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu*, Sakarya 2005,s. 387-396.

Aydınlı, Yaşar, “Fârâbî ve Bağdat Meşşâî Okulu”, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler* içinde, ed. M. Cüneyt Kaya, İsam Yay., İstanbul 2013.

Bayrakdar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2014.

Bircan, Hasan Hüseyin, “Ahlak: Mutluluk ve Erdem”, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler* içinde, ed. M. Cüneyt Kaya, İsam Yay., İstanbul 2013.

Fârâbî, Ebû Nasr, *Es-Siyâsetü’l-Medeniyye veya Siyâsetü’l-Mevcûdât*, çev. Mehmet Aydın, Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas, Büyüyenay Yay., İstanbul 2012.

....., *Mutluluğun Kazanılması “Tahsilü’s-Sa’âda”*, çev. Ahmet Arslan, Divan Yay., İstanbul 2013.

Korkut, Şenol, “Siyaset: Felsefe, Din ve Şehir”, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler* içinde, ed. M. Cüneyt Kaya, İsam Yay., İstanbul 2013.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Etik> (Erişim Tarihi: 22.12.2015)

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Farabi> (Erişim Tarihi: 22.12.2015)

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Telepati> (Erişim Tarihi: 22.12.2015)

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Prekognisyon> (Erişim Tarihi: 22.12.2015)

www.egitirim.gen.tr/site/arsiv/57-23/78-farabi-ahlak-anlayisi.html (Erişim Tarihi: 22.12.2015)